



אות

כתב עת לספרות ולתיאוריה

03 גיליון
2013 סתיו

מרכז קיפ לחקר הספרות והתרבות העברית

אוניברסיטת תל-אביב

עורכים מיכאל גלזמן, מיכל ארבל, אורי ש' כהן
המערכת אבנר הולצמן, חנה נוה, מנחם פרי, חנה קרונפלד, עוזי שביט

רכזי המערכת חן אדלסבורג, נטע דנציגר, נדב ליניאל
עריכת טקסט דינה הורביץ
עריכה גרפית מיכל סמו-קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי באוניברסיטת תל-אביב

על העטיפה: אביגדור אריכא, רישום, 1953; מתוך קטלוג התערוכה "כלב חוצות", בית עגנון, ירושלים, 2010
(צילום: אברהם חי; באדיבות בית עגנון, ירושלים)

ot.kipp@gmail.com

© 2013 כל הזכויות שמורות למערכת אות, מרכז קיפ, בניין רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 6997801
הוצאת הקיבוץ המאוחד
נדפס ברפוס אליניר

תרגום



”לקחת בקלות” על הפעולה של אן-ליז פרנסואה

שאול סתר

האם ניתן לחרוג מן ההנגדה בין מעשים חורצי גורלות לבין חידלון ממעש, בין פעלתנות החלטית לסבילות הימנעותית, בין שינוי לשימור, בין עשייה לשביתה, בין התנגדות לקיים לבין היעדרות לו? בספרה *Open Secrets: The Literature of Uncounted Experience*, שראה אור בשנת 2008, מבקשת אן-ליז פרנסואה (Anne-Lise François), מרצה לספרות השוואתית ואנגלית באוניברסיטת ברקלי, לעקוף את הדיכוטומיות הבינאריות הללו ולהעמיד מושג שונה של פעולה: פעולה נסוגה, פעולה שאיננה משנה את סדר הדברים בעולם. הספר, שכתבתו ארכה למעלה מעשור, זכה בפרס וולק (Wellek Prize) של האגודה האמריקאית לספרות השוואתית (ACLA) לשנת 2010 וכבר טבע את חותמו על חקר הספרות הרומנטית ומחשבת הספרות באוניברסיטאות בארצות הברית; בקריאותיו הצמודות, בלשונו הרוויה ובתנופתו התיאורטית, הספר לא רק מעמיד פרשנויות מפתיעות ליצירות מוכרות מאוד אלא גם מערער על כמה מהנחות העבודה הבסיסיות של חקר הספרות העכשווי, ובכך הוא פורש אופק

שונה למעשה הפרשני בכללותו. מהי פעולה, שואלת פרנסואה בספרה, המביאה לכך שדבר (לא) יקרה, כאמירתו המפורסמת של ו"ה אודן על אודות השירה: "poetry makes nothing happen" – כלומר, פעולה שאיננה גורמת דבר אך בתוך כך היא גורמת ל"שום דבר" לקום ולהיות? במילים אחרות, מהי פעולה שאכן מתרחשת, שקורה, שמתארעת, אך תוצאותיה אינן ניכרות בעולם? פעולה חסרת סימנים, נטולת עקבות, פעולה שניתן להבחין בה או להתעלם ממנה, לעשות או לא לעשות אותה, "לקחת" או "לעזוב" אותה?

ההשראה למהלך ביקורתי זה באה לפרנסואה, כפי שהיא כותבת בספרה, מדפוס פעולה שהיה נהוג בארגוני סביבה ("גרינפיס", למשל) בשנות התשעים של המאה העשרים. כך, לדוגמא, פעילי הארגונים נהגו להגיע בשנים אלה לאזורים שבהם תוכננה כריתת עצים מקיפה ולטמון בתוך העצים יתדות או מסמרים קרמיים (כלומר, גופים לא מתכתיים) המסוגלים לפגוע בכפות הדחפורים הכורתיים ולהשביחם מכלל פעולה. עם צמיחתם כיסו העצים על אותם חלקים קרמיים והסתירו אותם בתוכם. כך חיבלו הפעילים בכוונתם של השלטונות לכרות את העצים – תחילה בעצם הפגיעה הממשית בציוד, ולאחר מכן, עם היוודע דפוס פעולה זה, בפגיעה נרחבת יותר, מכיוון שכל עץ אצר בתוכו את אפשרות הפגיעה בציוד הכריתה. ואכן, פעילי הסביבה נהגו לסמן אזורים מיוערים נרחבים ככאלה שבהם הוטמנו מסמרים קרמיים בתוך העצים; בין שהדבר היה נכון ובין שלא – וכיצד ניתן היה לדעת, כאשר המסמרים מוסתרים היטב ואינם נראים כלל? – הטיל הדבר מורא על בעלי הציוד ועיכב, ואולי אף מנע, את פעולת הכריתה כולה. פרנסואה, שהייתה פעילה ב"גרינפיס" באותן שנים, ניסתה להבין צורה זו של פעולה פוליטית, פעולה המתפקדת כסוד גלוי וממנו היא שואבת את עוצמתה: בתחילה היא נעשית בחשאי, בהיחבא, וגם לאחר שהיא נעשית, תוצאותיה אינן ניכרות לעין, ועם זאת יש בה ממד מכריע של פומביות, שהרי ההצהרה על הפעולה היא כשלעצמה מחוללת את הפעולה; עצם הדיווח על הפעולה, כלומר עצם מעשה הגילוי, עושה את העצים למסוכנים לציוד הכריתה. מכאן שפעולה זו מתרחשת בלשון – במעשה הגילוי, ולא ההסתרה, של הלשון. זוהי לשון הטוענת כי היא מדווחת על מציאות חוץ-לשונית, כלומר מייצגת אותה, אך למעשה היא מכוננת מציאות זו בעצם אמירתה. אולם שלא כמו המבע הפרפורמטיבי, הלשון כאן איננה משנה את מצב הדברים מכוח אמירתה אלא דווקא משאירה אותו בעינו. לפנינו אפוא דפוס של פעולה, פעולה של ממש, שאיננו תובע להפוך את המציאות על פיה אלא דווקא להשאירה על מקומה: הפעילים של ארגוני הסביבה מחדירים את היתדות הקרמיים לתוך העצים כדי להבטיח את המשך קיומם של העצים. אם פעולתם תצלח, היא לא תשאיר כל סימן בעולם: העץ לא ייכרת, הוא ימשיך להתקיים, עם החלקים הקרמיים או בלעדיהם, ולא נודע כי דבר בא אל קרבו. כך, דבר (אינו) קורה.

דבר (אינו) קורה בפעולה שאינה משנה את מצב העניינים, שחתימתה אינה ניכרת, אך בדיוק בכך מציבה פעולה זו קוטב נגדי לייצור ולעבודה שבלב הקפיטליזם המודרני – זה שעסוק בעיבוד הטבעי, בשינויו המתמיד ובניצולו המרבי, הממשי והספקולטיבי, "לטובת" האדם; בין היתר, בכריתת עצים. אל מול התביעה הקפיטליסטית להתערב בטבע ולהפיק ממנו כל מה שניתן, ובמקביל, אל מול תביעת האינדיבידואליזם הבורגני לפיתוח עצמי, ללמידה ולהגשמה אישית, מעמידה פרנסואה אתוס אחר של פעולה: אתוס של פעולה שאינה מבוססת על תהליך של התפתחות ושינוי – עמל שבסופו פריזון, עבודה קשה המגדילה את התפוקה

והרווח – אלא של פעולה כחסד, כמתנה, כחופש מעבודה. לכן היא פונה בספרה אל הספרות הרומנטית שאמנם נכתבה בתקופת ההתפשטות הקולוניאלית של אירופה וכינונו של הסובייקט הבורגני, האינדיבידואל הפועל והיצרני, אך הציבה, לטענתה של פרנסואה, מסורת־נגד של פעולה שאינה מתבצעת במטרה לטבוע את חותמה בעולם או את רישומה בסובייקט הפועל ואינה נעשית במטרה לשנות את העולם או להשתנות ממנו, להשיג דברים בו ומתוכו, אלא מעלה את האפשרות להתקיים בעולם, לפעול בתוכו, ועם זאת לצאת ממנו בידיים ריקות. פרנסואה קוראת בספרה שורה של יצירות מן התקופה הרומנטית "הארוכה" – שאת גבולותיה היא אכן מרחיבה עד מאוד, החל מהנסיכה דה קל'יו של מאדאם דה לה פאייט (1678), הנחשב לרומן הפסיכולוגי הראשון, עבור דרך השירים של ויליאם וורדסוורת' (ראשית המאה התשע עשרה) ושל אמילי דיקינסון (המחצית השנייה של המאה התשע עשרה) והרומן מנספילד פארק של ג'יין אוסטן (1814), ועד שירתו של תומאס הארדי (תחילת המאה העשרים) – ומתוכן היא מתווה את האפשרות "לקחת בקלות" את העולם: מצד אחד, לא לשנותו, לפתחו, לנצלו – או, לחלופין, לבקרו, לחשוף את צפונותיו – אלא דווקא לקבל אותו במידת־מה, להיעתר לו בחלקו, לקחת ממנו דבר־מה כמות שהוא, ומצד אחר, "לקחת" אותו בקלות שהיא חלק ממעשה הלקיחה עצמו, במין קלות דעת ולא ברצינות תהומית; לפעול באופן שאיננו פרדיגמטי, כלומר באופן שאיננו יכול להפוך לתכנית פוליטית או לצו מוסרי, אלא מתוך מקריותו החתומה של דבר שניתן ונלקח ונמסר הלאה – או לא – כחלק מהלכות העולם, לא במאבק נגדו.

מכאן ברור שהמושג "פעולה נסוגה" שפרנסואה מפתחת בספרה חורג לא רק מן ההיגיון של התבונה האינסטרומנטלית, המשעבד כל פעולה למעריך הייצור והפקת הרווח ובוחר אותה במדדים כמותיים, כפי שטענו הוגי אסכולת פרנקפורט כבר באמצע המאה העשרים, אלא גם מדרכיה הסלולות זה מכבר של התבונה הביקורתית, היוצאת למאבק הירואי לחשיפתם של טקסטים עלומים שנזנחו ונשכחו בתהליך הקונויזציה, או, לחלופין, מערטלת את הטיותיהם האידיאולוגיות של הטקסטים שבלב הקנון. פרנסואה מבקשת לסגת מן הרטוריקה הפרטיזנית והטריומפאלית של המהלך הביקורתי – מן הנחרצות, המובהקות והחדות שבבסיסו – ומן הממד הפרדיגמטי והדיקטטי שבו (כמהלך שהורה לכולנו, תלמידיו הנאמנים מזה כמה עשורים, כיצד לבצע קריאות ביקורתיות או חתרניות בטקסטים). התבונה הביקורתית, טוענת פרנסואה, היא עוד אפיק, מפותח ומשוכלל לעילא, של התבונה האינסטרומנטלית: היא קוראת לנו לבוא בשערי הטקסט של התרבות, לעבוד ולעבד אותו, להפיק ממנו משהו – ללמוד על העולם שבו הוא יוצר, ואולי גם ללמוד כיצד להתנגד לעולם זה. התבונה הביקורתית מעמידה דגם של קריאה הכרוך בחילון, בהחצנה ובמיצוי – כדיכוי של שתיקות, בשרטוט של מבנים חברתיים, במעקב אחר דפוסים אידיאולוגיים. לכן זוהי גם קריאה שגמול בצדה – הבנה, התפכחות, הצהרה, עמידה מנגד – קריאה משתלמת (משתלמת גם מבחינה סוציולוגית, בוודאי בחלקים מסוימים של האקדמיה האמריקאית, וגם זו הישראלית).

אם כן, באמצעות המושג "פעולה נסוגה" מעמיד ספרה של פרנסואה תיאוריה של קריאה ותיאוריה של כתיבה: במקום הקריאה הביקורתית, התרה אחר מבני העומק של הטקסט (האמנותי או הפוליטי) ונעשית מבעד להרמנויטיקה של חשד – כלומר קריאה המתאמצת לְמִשְׁמַע כל פרט כנגד צורת הופעתו המקורית – פרנסואה מציעה קריאה של פני שטח הנעתרת לנאמר ולנשתק כמבעים עתירים, רוויים, מלאים. במקומות שבהם אנחנו רגילים

לקרוא תשוקה שאיננה באה על סיפוקה, סימנים טורדי מנוחה של חֶסֶר, אובדן המאיים לשוב ולהתפרץ, פרנסואה קוראת הסתפקות בקיים, ויתור מרצון, אפילו רוממות רוח. יתרה מזאת, את הווליום הגבוה של תיאוריית הטראומה מבית מדרשה של קאתי קארות' – תיאוריה שבה כל אירוע עומד כסימן מאוחר המצביע על החמצתו, על אי־ניתנותו לתפיסה, של האירוע הטראומטי – מעוניינת פרנסואה להנמיך: את הסימנים היא מבקשת לקרוא ככאלה הסגורים בתוך עצמם, ממומשים־כבר, קצרים, קטנים וחטופים, סימנים שאינם מורים על דבר חיצוני להם. פרנסואה מבקשת להתרחק מעט ממה שהילך קסם על חקר הספרות של שני העשורים האחרונים – מאי־השגתו של הנשגב, מהמתווים של השלייה, מהמלנכוליה האינסופית על ההיעדר, מדפוסי העיכוב וההשהיה ומהקריאה הפרשנית המקסימליסטית המחלצת את כל אלה מהטקסטים – ולקרוא דווקא מחוות לא־טראומטיות אלא פוזיטיביות שאינן כרוכות בציפייה מתוסכלת אלא במימוש רופף, חלקי, כמעט מבלי משים. בכך מחוללת פרנסואה, דור שלישי לאסכולת ייל, תמורה קלה – לא שינוי דרמטי – במהלכה של אסכולה מפורסמת זו, שבסוף שנות השבעים של המאה הקודמת הובילה מפנה רבי־השפעה בחקר הספרות דרך שורה של קריאות דקונסטרוקטיביסטיות בספרות הרומנטית. גם פרנסואה עוסקת בקורפוס הרומנטי וגם היא פודה את חובה לרדידה וללוינס, לבנימין ולבלאנשו, אך בקריאותיה היא ממירה את תנאי האפשרות ואי־האפשרות במחוות כמעט נעלמות של מימוש.

ממהלך זה עולה גם תיאוריה של כתיבה. לא בכדי פונה פרנסואה לרומנטיקה, ועוד יותר מכך למהלך מסוים בתוך הרומנטיקה האירופית – לכתיבה מוקטנת, חתומה, לא מתפתחת ולא תהליכית, לא נרטיבית; כתיבה מכתמית, מינימליסטית. הפעולה הנסוגה של פרנסואה ניצבת לא רק כנגד הניצחונות הוודאיים של הקפיטליזם האירופי אלא גם כנגד הכישלונות – המהדהדים, הנחגגים – של המודרניזם האירופי: אל מול התעייה ללא תכלית והפרגמנטיזם של הצורה מציעה פרנסואה דווקא את החטוף, השלם והמספיק לעצמו; במקום האמונה בפוטנציאל ופרישתה של משרעת האפשרויות (גם הנשללות או הבלתי ניתנות למימוש) מציעה פרנסואה דווקא את ההסכנה עם האקטואליזציה, מקומית ומוקטנת ככל שתהיה; ותחת התנועה הרחבה, המשתררת, של האי־צורה, היא מציעה את הצורות האזוקות: השיר הקצר, הדיאלוג החטוף, המבע המשולב (או, ליתר דיוק, free indirect style). הספר של פרנסואה הוא לפיכך גם כגדר תיאוריה לא־מודרניסטית של קריאת ספרות וכתיבת ספרות: לא רק שאין היא עוסקת ביצירות לא קנוניות, גם את היצירות הקנוניות לעילא שבחרה אין היא קוראת קריאה ביקורתית, או, לחלופין, חתרנית. הקריאה הלא־אגוניסטית שלה איננה יוצאת נגד – נגד היצירות, או מתוך היצירות נגד העולם – אלא דווקא מתמסרת ליצירות הללו, באופן שבו הן עצמן מתמסרות לעולם הסובב אותן: באופן ממועט, מינורי, לא אסרטיבי.

אולם מה לנו ולפעולה הנסוגה? מה לספרותנו המודרנית/מודרניסטית במובהק ולמהלך רומנטי, לא־מודרניסטי, זה? מה לתרבותנו הבורגנית ולאתוס האריסטוקרטי־במפגיע של "לקיחה בקלות"? מה למציאות הפוליטית העגומה במחוזותינו, התובעת שינוי רדיקלי, ולהסכנה הממועטת עם הלכות העולם? ספרה של פרנסואה מאפשר לנו להבין אחרת את מה שנתפס ברגיל כמציאות של קיפאון ודריכה במקום שמולה יש – לכאורה – להציב פעולת־נגד טרנספורמטיבית. כך, הסוכנת המרכזית של השינוי היא דווקא המציאות הפוליטית, הכלכלית והסביבתית: הקפיטליזם הרי איננו קופא על שמריו לרגע אלא פועל בתכליתיות, מגדיל את הונו,

קונה לעצמו עוד ועוד חלקות, וגם מערך השליטה בשטחים הכבושים איננו קופא על שמריו אלא להפך: הוא כוח נושם ומתפשט שמקים יישובים, בונה כבישים ויוצא למבצעים צבאיים. כנגד הפעלתנות האינסטרומנטלית הזאת, אל מול הכיבוש הרווח ורווחי הכיבוש, מעניין יהיה גם כאן לחשוב על דפוסי פעולה שאינם מנותבי־מטרה, שאינם נושאים פרי, שאין בהם גמול; על דפוסי פעולה נסוגה, כלומר על נסיגה – "נסיגה מהשטחים", למשל – שאיננה תכנית פוליטית חזקה ונמרצת אלא אופן של הסגת כוחות, הסגת הכוח השלטוני, ריסון הפוטנציאל, צמצום האחיזה; על יצירה ללא תוצר, כלומר פעולה שאיננה נענית לדרישת התוצר הלאומי (על אפיקיו התרבותיים, בדמות "היצירה הציונית", למשל). מדעי הרוח – שכפי שמוטח בהם, אין בהם כל תועלת או רווח, זולת, אולי, העמדת קוטב נגדי לערך הנמדד במושגי רווח – אולי יוכלו "לקחת בקלות" דפוס פעולה מעין זה.

